

I. BERTELS, *Building the City, Antwerp 1819-1880*, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Ingenieurswetenschappen, Departement Architectuur, 2008, promotor: Prof. Dr. K. De Jonge; copromotor Prof. Dr. L. Verpoest

---

Architectuur en architectuurbeleid staan vandaag hoog op de stedelijke agenda. Zo lanceerde het Antwerpse stadsbestuur in zijn nieuwsbrief van 2004 voor het eerst de slogan 'Antwerpen, Werf van de Eeuw', gevolgd door de aankondiging van niet minder dan 175 projecten. Maar ook 'Oostende werft' en steden als Brugge of Gent trachten met publieke architectuurprojecten hun ideaal van progressieve, culturele en internationale stad te visualiseren. De Vlaamse steden volgen hier een internationale tendens, waarbij vanaf het einde van de jaren 1970 in zowat alle metropolen stadsvernieuwingsprojecten tot stand kwamen. Grote culturele evenementen (Barcelona, Glasgow) of wereldtentoonstellingen hadden hierbij vaak een belangrijke hefboomfunctie. Vandaag beweegt er hier in Vlaanderen niet alleen iets op het stadsniveau, maar ook op het niveau van de Vlaamse Gemeenschap. Zo werd de functie van Vlaamse Bouwmeester ingericht (1999), kwam het Vlaams Architectuurinstituut van de grond (2002) én kreeg architectuur de volle aandacht in het recente *Witboek* voor stads- en stedenbeleid.³ Tegelijkertijd scherpen critici hun potloden én slijpen advocaten hun messen om projecten bij te sturen of plannen ongedaan te maken. Zo doen de discussies rond het Oostendse Oosteroeverproject, het Brugse concertgebouw of de herwaardering van het *red light district* heel wat stof opwaaien. Voor dit laatste project stapte recent een buurtcomité naar de Raad van State. Een ultieme poging om de plannen voor hun buurt tegen te houden. Hoe sterk dergelijke bezwaren op het eigenlijke beleid zullen wegen

---

³ Zie onder meer: L. Boudry et al. (eds.), *De eeuw van de stad: over stadsrepublieken en rastersteden: witboek*, Brussel, 2003.

is vandaag niet duidelijk. Wel is duidelijk dat architectuur vele gezichten heeft. De veelheid aan actoren die bij architectuur betrokken zijn – opdrachtgevers, ontwerpers, leveranciers, uitvoerders, gebruikers – hebben elk hun eigen impact op het gebouw: ze bepalen het concept, stellen plannen op, zorgen voor de concrete realisatie, laten bepaalde aspecten links liggen en storten zich massaal op andere. Architectuur wordt bedacht, gedacht, gerealiseerd, beleefd en gebruikt. De canon in hedendaagse architectuurpublicaties concentreert zich echter sterk op het ontwerp, het gebouwde 'resultaat' en het werk van individuele (vooraanstaande) architecten.

Een zelfde observatie kan gemaakt worden voor heel wat architectuur-historische publicaties. Ook hier benadrukten de dominerende perspectieven in architectuurgeschiedenis (en het raakvlak met constructiegeschiedenis) enerzijds "de schone kunsten"-traditie, waarbij de focus ligt op vormelijke analyse, stijlevoluties en theoretische discussies, en anderzijds de evolutie en de impact van nieuwe constructietechnieken, zoals de opkomst van ijzer- en betonconstructies, met de klemtoon op het materiaaltechnische aspect van architectuur. En hoewel deze elementen een wezenlijk onderdeel van architectuur- en constructiegeschiedenis moeten uitmaken, onderstreepte John Summerson reeds in het allereerste artikel van het inmiddels internationaal erkende *Journal of the Construction History Society* het belang van een tweede onderzoekslijn, namelijk de geschiedenis van de bouwpraktijk: "het gehele proces van organiseren en het optrekken van een gebouw op de werf, van het aantrekken van ontwerpers, ambachtsslui en werkkrachten, de selectie en het transport van materialen en instrumenten tot aanleveren van tekeningen, de betalingen aan de aannemers en de architecten,... Het is ook aan de historicus om dit complex proces verder te bestuderen".⁴ Het belang van een dergelijke conceptuele verruiming kreeg in de internationale onderzoeks-context navolging en werd recent nogmaals benadrukt tijdens het *Second International Congress on Construction History* (Cambridge, 29 maart-2 april 2006). Toch blijven er nog heel wat hiaten open. Dit doctoraats-onderzoek wil dan ook een bijdrage leveren aan de opvulling van het hiaat omtrent de inhoud en de mechanismen van het bouwproces. De organisatie van het stedelijke publieke bouwproces in Antwerpen wordt hierbij uitgewerkt als een *microstoria*. De stad – in al haar gelaagdheid – komt hierbij niet alleen naar voor als forum, maar ook in haar actieve rol als opdrachtgever en bouwheer. Het onderzoek richt zich dus niet alleen op het 'architectuurobject', maar ook op het bouwproces; met name de interacties

---

⁴ J. Summerson, "What is the history of construction?", *Construction History. Journal of the Construction History Society*, I, 1985, p. 2.

tussen de diverse actoren, hun impact op het stedelijke architectuurbeleid én de mechanismen die in werking traden bij de realisatie van deze stedelijke ambities. De rode draad doorheen deze studie benadrukt dat het negentiende-eeuwse stedelijke publieke bouwen niet alleen gekenmerkt wordt door een sterke toename in projecten en bijhorende financiële middelen, maar zelfs meer door een omvangrijke alteratie van het bouwproces. Deze ontwikkeling vinden we zowel terug in de evolutie van de negentiende-eeuwse actoren (deel 1), het stedelijke architectuurbeleid (deel 2), als het eigenlijke bouwproces van aanneming tot oplevering (deel 3). Ankerpunten in de organisatorische evolutie van de Antwerpse dienst voor openbare werken – 1819 oprichting van een eigen 'dienst van de bouwmeester' en 1880 de incorporatie van deze dienst in de 'dienst van de ingenieur' – werden gehanteerd voor de chronologische afbakening van dit onderzoek.

In het eerste deel van dit proefschrift *Public City Builders* werd een diepteanalyse gemaakt van de protagonisten in het bouwproces (architecten, ingenieurs, aannemers, ambachtslui) in hun relatie met de stedelijke publieke opdrachtgever. Een belangrijke ontwikkeling in het Antwerpse negentiende-eeuwse stedelijke bouwbeleid was de oprichting, ontwikkeling en verankering van een dienst voor publieke werken binnen de eigen stedelijke administratie. Deze actoren werden bestudeerd in het eerste luik van dit deel. Antwerpen koos er, samen met Gent, in het begin van de negentiende eeuw resoluut voor om een eigen Stadsbouwmeester aan te stellen en hem de mogelijkheid te geven tot het uitbouwen van een eigen Dienst van de Bouwmeester (*Service de l'Architecte de la ville*). De stedelijke transformatie, met de start van de negentiende-eeuwse stadsuitbreiding in 1863, zorgen echter voor een belangrijke verandering. De stadsuitbreiding in dat jaar eiste bijkomend personeel en gespecialiseerde technische kennis, wat zich in de praktijk zou uiten in het intern opwaarderen of het extern aantrekken van technische specialisten. Kernpunt in de reorganisatie was de aanwerving van een 'stadsingenieur' die een eigen dienst diende uit te werken. Een nieuw evenwicht moest vervolgens gezocht worden tussen beide diensten, waarbij de stad Antwerpen, naar het voorbeeld van (een kortstondige situatie) Brussel, duidelijk koos voor een opsplitsing tussen 'architectuur' enerzijds en 'civiele techniek' anderzijds. Concreet resulteerde dit in Antwerpen in de oprichting van een specifieke Dienst van de Ingenieur (*Service de l'Ingénieur de la ville*) die in het stedelijke administratieve organigram naast de dienst van de stadsbouwmeester kwam te staan. De meeste andere steden opteerden ervoor om hun stadsarchitecten geleidelijk aan te vervangen door ingenieurs of ingenieur-architecten. Ook in Antwerpen zien we een dergelijke evolutie. In de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw verschuiven de

opdrachten van de Dienst van de Bouwmeester meer en meer naar de Dienst van de Ingenieur. Deze verschuiving wordt in 1880 ook geïstitutionaliseerd wanneer de Dienst van de Bouwmeester geïncorporeerd wordt als afzonderlijke entiteit binnen de Dienst van de Ingenieur. Deze situatie zal behouden blijven tot in het begin van de 20ste eeuw. De stad Antwerpen (in de praktijk sinds 1819, maar officieel vanaf 1863) verplichtte bovendien haar personeelsleden om exclusief voor de stedelijke overheid te werken en geen opdrachten uit te voeren voor particuliere of andere publieke opdrachtgevers. Op haar beurt, gaf het stadsbestuur de opdracht van al haar publieke architectuuropdrachten aan haar eigen stedelijke dienst. Een beleidsoptie die heel wat kwaad bloed zette bij privéontwerpers en technici en die tegelijkertijd de positie van stadsarchitect en/of -ingenieur – in combinatie met een toppositie binnen het stedelijke administratieve organigram – erg aantrekkelijk maakte. Deze praktijk, die in Antwerpen de gehele bestudeerde periode gebruikelijk bleef, is uniek in vergelijking met andere steden en gemeenten, waar de organisatie van architectuurwedstrijden voor prestigieuze projecten gebruikelijk bleven. Vanaf de eeuwwisseling zal in de meeste Belgische steden het artistieke luik worden uitbesteed, waardoor op lange termijn stadsarchitecten en -ingenieurs stilaan op de professionele ladder dalen. De recente hernieuwde aandacht voor publieke architectuur en de betrokken actoren, onder meer zichtbaar in de recente aanstelling van zowel een Vlaamse als Antwerps Bouwmeester, lijkt echter voor een ommekeer in deze tendens te kunnen zorgen.

Ook de aannemers voor openbare werken kenden een belangrijk proces van professionalisering. Hun evolutie werd bestudeerd in het tweede luik van het eerste deel. Aanvankelijk werden de publieke werken uitgevoerd door werklieden verbonden aan de stedelijke dienst of gespecialiseerde aannemers of ambachtslui die via openbare aanbestedingen werden aangeduid. Het globale project werd hierbij opgesplitst in diverse deelprojecten en aanbesteed volgens de verschillende disciplines. In de loop van de negentiende eeuw zullen de stadsbouwmeester en -ingenieur, geleidelijk aan, op zoek gaan naar een werkbare formule om een antwoord te bieden aan de toenemende vraag naar openbare gebouwen en infrastructuur enerzijds en het economiseren van de projecten anderzijds met een belangrijke verschuiving in het organisatie- en uitvoeringsproces als gevolg. Om de kosten te drukken werden projecten voor openbare bouwwerken en infrastructuur meer en meer als geheel aanbesteed aan één hoofdaannemer. Naast een verhoging van de impact van de aannemer op de werf, betekende dit een sterke stimulans in de ontwikkeling van 'algemene aannemer voor openbare werken' of *entrepreneur général de travaux publics*. Getuige hiervan is het groeiend aantal

vaklui dat zich in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw expliciet als aannemer van openbare werken profileert. De behoefte aan een aangepaste opleiding, die inging op hun wijzigende professionele situatie van de aannemer, en een gemeenschappelijke verdediging van de 'aannemers-belangen' nam dan ook geleidelijk aan toe. De toenemende kracht van de aannemers, in de loop van de negentiende eeuw, werd niet door iedereen verwelkomd. Vooral in het laatste kwart van de negentiende eeuw bekritiseerden heel wat ontwerpers en openbare besturen de rol van de (algemene) aannemer. Zo lokte onder meer de toenemende heterogeniteit in het 'profiel' van de negentiende-eeuwse aannemers ongerustheid uit. Ook het systeem van openbare aanbestedingen werd aangevallen en vanuit verschillende hoeken, waarin onder meer de Sint-Lucasscholen een belangrijke rol speelden, pleitte men voor het herinvoeren van het systeem van partiële aanbestedingen. Op die manier hoopte men dat de (stedelijke) architect zijn impact herwon op de diverse groep van materiaalleveranciers en ambachtslui, die nu voor de algemene aannemers als onderaannemer werkten. Vanuit hun standpunt was de algemene aannemer een indringer die zich met heel wat ellebogenwerk een plaats had bemachtigd tussen de architect en de ambachtslui en daardoor verantwoordelijk was voor de degradatie van 'de ambachten en kunsten'. Voor publieke architectuur, omwille van hun omvang en de sterke financiële druk, werd de algemene aanbesteding echter behouden. De polarisering tussen opdrachtgever en ontwerpers enerzijds en uitvoerders anderzijds werd ook verder ten top gedreven, met een toenemende normalisering van hun samenwerking als gevolg.

Het mag duidelijk zijn dat publieke architectuur in de loop van de negentiende eeuw steeds vaker en hoger op de stedelijke agenda kwam te staan. Zonder meer werd deze evolutie ingegeven door nationale tendensen. Desalniettemin, gestimuleerd door positieve economische ontwikkelingen en het wijzigende politieke en culturele klimaat, groeide de stedelijke drang om een sterk 'eigen' stedelijk beleid uit te stippelen. Zoals de meeste Belgische en Europese steden kende Antwerpen in de loop van de negentiende eeuw een opmerkelijke stedelijke evolutie en expansie, die de vraag naar publieke architectuur en infrastructuur (stadsuitbreidingen, transport-, water-, electriciteits- en gasvoorzieningen, en verder scholen, politiekantoren, brandweerkazernes,...) deed toenemen. Een conclusie die in het tweede luik – *Public Building Policy* – van dit proefschrift naar voor wordt geschoven is dat het Antwerpse stedelijke architectuurbeleid erg veelzijdig en gelaagd was. De gerealiseerde projecten zijn immers het product van een hele reeks van ambities, activiteiten en actoren. Op die manier is publieke architectuur niet alleen een drager van artistieke, maar ook van een bredere culturele, politieke

en maatschappelijke identiteit. De bestudeerde projecten in dit onderzoek gaan letterlijk van 'stad tot stoel', waarbij zowel voor nieuw te realiseren projecten als restauratie- en infrastructuurprojecten een zelfde streven naar kwaliteit aan de dag werd gelegd. De aanwending van omvangrijke publieke (financiële) middelen leidde er toe dat efficiëntie en rationaliteit belangrijke kenmerken werden van dit stedelijke architectuurbeleid. Efficiëntie verwijst hierbij niet alleen naar een economisch omgaan met publieke middelen (vb. procedures voor publieke algemene aanbestedingen), maar ook naar een zekere rationalisatie van het ontwerp en het ontwerpproces (vb. ontwikkelen van typebestekken en model meetstaten, ontwerpprogramma's voor gebouwen en meubilair) en het organisatieproces op en om de stedelijke bouwwerf (vb. evolutie algemene aannemers, inspectie). Daarnaast zijn heel wat van de uitgevoerde projecten ook duidelijk herkenbaar in het straatbeeld en dit zowel door hun aantal, omvang, stedenbouwkundige inplanting, als door een repetitief gebruik van stedelijke symbolen, vormen, en constructiematerialen.

Het geheel omvat een caleidoscopisch landschap dat niet alleen geconstrueerd werd door politici, stadsarchitecten- en ingenieurs, maar evenzeer door aannemers, ambachtslieden, inwoners, historici als archeologen. De diversiteit en impact van hun interacties komt het best tot uiting wanneer men vanuit een microperspectief publieke architectuurprojecten onder de loep neemt. In het tweede luik van het tweede deel van dit proefschrift werden dan ook een aantal casestudies dieper uitgewerkt, met name de ontwikkeling van een netwerk voor stedelijk lager onderwijs; de afbraak van de zestiende-eeuwse stadsomwalling binnen de context van de negentiende-eeuwse stadsuitbreiding; en het architecturale oeuvre van stadsarchitect Pieter Dens tijdens zijn ambtsperiode als Antwerps stadsarchitect en zijn bijdrage aan de creatie van een specifieke stedelijke identiteit. Deze casestudies geven duidelijk aan dat stadsarchitecten, -ingenieurs en publieke architectuur onderdeel waren en functioneerden binnen een ruimere maatschappelijke context. Ze halen de ontwerper van achter de tekentafel en belichten zijn plaats, samen met die van andere actoren, aan de discussietafel. Zonder meer kan en moet dit onderzoek verder worden uitgebreid, inclusief een onderzoek naar de perceptie – in al zijn variaties – van publieke stedelijke architectuur (van de negentiende eeuw tot en met de perceptie vandaag de dag) en een verdere inbedding in het ruimere (formele en reële) stads- en stedenbeleid.

Het laatste luik van dit proefschrift belicht het proces van 'aanneming tot oplevering'. Deze studie van het bouwproces en de bouwpraktijk werd echter sterk bepaald door het bewaarde bronnenmateriaal. Heel wat van deze bewaarde bronnen hebben immers een sterk normatief karakter (wetgeving en voorschriften, beleidsnota's, lastenboeken en contracten) en hun analyse

schetst dan ook eerder een beeld van het 'ideale' dan van het 'reële' bouwproces. Al gaat dit niet helemaal op. Een studie van deze bronnen in een ruimer chronologisch kader brengt immers ook evoluties in de bouwpraktijk aan het licht. Dit wordt onder meer aangetoond door het feit dat in de evolutie van het aanbestedingssysteem (van partiële naar algemene aanbestedingen), waarbij de organisatie van het uitvoeringsproces volledig bij de algemene aannemer kwam te liggen. De stedelijke opdrachtgever trachtte immers steeds meer haar eigen verantwoordelijkheid en budget onder controle te krijgen. Verder kunnen we aan de hand van de bewaarde (normatieve) bronnen ook achterhalen dat geleidelijk nieuwe materialen en technieken hun intrede deden op de stedelijke bouwwerf. Daarnaast geven ook architectuur- en vaktijdschriften, die gaandeweg hun licht zien vanaf het midden van de negentiende eeuw, een idee van waar zowel ontwerpers, architecten, ingenieurs, aannemers en vaklui naar op zoek waren in hun streven om financiële middelen, materialen en mankracht te besparen (vb. evolutie stellingen). Deze studie bracht duidelijk aan het licht dat ondanks het brede gamma aan nieuwe materialen en technieken, ook eeuwenoude tradities sterk bleven doorleven. Het resultaat was dat de negentiende-eeuwse bouwwerf een smeltkroes werd van zowel 'traditioneel' als 'technisch' geschoolde actoren, die zowel traditionele als moderne materialen en technieken gebruikten.

Met de uitwerking van deze studie over de stedelijke bouwwerf in het negentiende-eeuwse Antwerpen werd getracht om bouwstenen aan te dragen voor verder comparatief onderzoek – binnen een ruimere internationale en maatschappelijke context – naar het (negentiende-eeuwse) stedelijke bouwproces. Internationaal werden immers recent heel wat relevante onderzoekspistes uitgewerkt met betrekking tot de studie van een 'bouwcultuur', maar bij de uitwerking van dergelijke historische internationale syntheses blijft de Belgische (stedelijke) situatie nog al te vaak een blinde vlek.

Inge Bertels
Inge.Bertels@ua.ac.be